

«НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ» В ЄВРОПІ. ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ

Сергій СЕГЕДА

Неолітична доба — остання, завершальна стадія кам'яного віку, яка характеризується переходом від привласнювальних форм господарства (мисливство, рибальство, збиральництво) до відтворювальних (землеробство і тваринництво). У цей історичний період в різних регіонах земної кулі люди одомашнили багато рослин (пшениця, ячмінь, рис, кукурудза, боби, картопля тощо) і майже всі види теперішніх свійських тварин (коза, вівця, свиня, велика рогата худоба тощо), винайшли прогресивніші способи обробки каменю (шліфування, розпилювання, свердління), навчилися виготовляти нові знаряддя праці — сокири, тесла, долота і глиняний посуд. Усе це викликало такі величезні зрушення в життєдіяльності первісної людини, що їх англійський археолог Гордон Чайлд назвав неолітичною революцією¹.

На теренах Старого світу нині виділяють 5 первинних осередків відтворювального господарства, а саме: Передньоазійський, Південно-східноазійський, Східноазійський, Сахаро-Суданський і Гвінейсько-Камерунський². Особливу роль у поширенні нових форм господарської діяльності в Європі відіграв Передньоазійський, або Близькосхідний осередок, ареал якого охоплював майже всю Анатолію, гори Загросу в Ірані, значну частину Дворіччя аж до Перської затоки, пустелю Негев і долину Йордану в Ізраїлі і західне узбережжя Середземного моря. Ці регіони входили до т.зв. Родючого Напівмісяця, де на початку голоцену склалися сприятливі природні умови для одомашнення рослин і тварин³.

На думку сучасних учених, нові способи господарювання на Близькому Сході поширились в IX—VIII тис. до н. е. Одним із наслідків «неолітичної революції» в цьому регіоні стало виникнення Ієрихону — міського центру, оточеного найдавнішими в світі потужними фортифікаційними спорудами. Згодом міські осе-

редки з'явилися і в інших частинах Родючого Напівмісяця⁴.

З VII тис. до н. е. основні форми відтворювального господарства почали поширюватися в Європі. Це відбувалося або в ході міграцій сюди племен з теренів Передньої Азії, які вже засвоїли основні навички землеробсько-скотарської діяльності, або шляхом запозичення їхнього досвіду, який переносився на місцевий ґрунт і збагачувався новими ідеями⁵.

Вже в першій половині VI тис. до н. е. ареал раннеземлеробських археологічних культур охоплював увесь Балканський півострів, звідкіль землеробство почало поширюватись в інші регіони Європи. Згодом у басейні Середнього Дунаю сформувалась Культура лінійно-стрічкової кераміки, яка відіграла провідну роль у засвоєнні нових форм господарювання людністю Західної, Центральної та Центрально-Східної Європи⁶.

Що ж до степової смуги Європи, яка тягнеться широким клином із Заволжя через Приазов'я та Північне Причорномор'я аж до сучасної Угорщини, то в добу неоліту тут більш інтенсивно формувалась інша форма відтворювального господарства — скотарсько-землеробська, що зумовлювала рухливо-осідлий спосіб життя⁷.

Найдавнішою неолітичною землеробсько-скотарською культурою на теренах України є Буго-Дністровська (6400—5300 рр. до н. е.), ареал якої охоплює басейн Південного Бугу та Дністра. Поселення цієї культури склалися з шести — одинадцяти будинків прямокутної форми з кам'яними фундаментами, в яких кріпилися стовпи каркасу⁸.

Початок «неолітичної революції» на теренах Польщі пов'язаний з Культурою лінійно-стрічкової кераміки, пам'ятки якої вперше з'явилися тут близько 5400—5300 тис. років до н. е. в Силезії і Малопольщі та на Сході (в районі Жешува). На поселеннях цієї культу-

ри простежуються залишки п'яти — восьми великих жител стовпвої конструкції довжиною до 4 і шириною 5—8 м, що мали форму прямокутника або трапеції⁹. За розрахунками вчених, в таких будинках мешкало 16—20 осіб — представників кількох поколінь однієї родини¹⁰. Основу господарства племен цієї культурно-історичної спільноти, східна частина ареалу якого охоплювала також терени сучасної України (Волинь і Прикарпаття), складало землеробство і відгодівля великої рогатої худоби.

Остаточне утвердження землеробства і скотарства в більшості регіонів Європи мало місце наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. в добу енеоліту, або мідно-кам'яного віку, визначальними рисами якого є поширення металевих виробів, виготовлених із міді, підвищення продуктивності праці, створення умов для регулярного міжплемінного обміну. В цей історичний період розпочався розклад первіснообщинного ладу і майнове розшарування, виділилась родоплемінна знать, змінилися вірування, поховальні обряди та звичаї.

В добу енеоліту в лісостеповій смузі Дніпровського Правобережжя мешкали землеробсько-скотарські племена Трипільської археологічної культури, яка сформувалася ще у VI тис. до н. е. і проіснувала близько 2500 років¹¹.

На ранньому етапі трипільські племена обіймали басейни річок Пруту, Дністра і Південного Бугу. Згодом вони просунулись до межиріччя Південного Бугу та Дніпра і Верхньої Наддністрянщини. На пізньому етапі розвитку Трипільської культури її носії освоїли Волинь, подолали Дніпро і вийшли на Чорне море в Північно-Західному Причорномор'ї. Трипільська культура залишила яскравий слід у давній історії України, на що вказав ще її першовідкривач Вікентій Хвойка, котрий висунув тезу про праславянський характер цього культурно-історичного явища¹².

Нині на теренах України відкрито близько 1500 трипільських поселень, деякі з яких (поблизу сіл Доброводи, Тальянка, Майданецьке в Середній Наддніпрянщині) займали площу в

250—400 гектарів, де споруджувалось до двох-трьох тисяч одно-, двоповерхових будинків¹³. Їхні стіни обмазувалися глиною і прикрашалися яскравими малюнками. «Трипільці» виготовляли кераміку, яка вражає естетичною довершеністю форм і багатством орнаменту. Під час розкопок пам'яток Трипільської культури виявлено велику кількість зразків зооморфної і антропоморфної пластики, серед яких відомо близько 50 статуеток з реалістичними, індивідуальними рисами обличчя¹⁴. Трипільські поселення, де проживало до 10—15 тисяч осіб, існували приблизно 70—100 років, а потім спалювались самими ж жителями, які перебирались на нове місце. В археологічній літературі їх називають «протомістами»¹⁵.

Після здобуття Україною незалежності Трипільська культура опинилася в центрі уваги широких кіл громадськості. Серед політиків, бізнесменів і колекціонерів поширилась мода на колекціонування речей з трипільських пам'яток. Довкола людності Трипільля почав створюватись етногенетичний міф: відомий український письменник Сергій Плачинда назвав її «праукраїнською» і творцем української державності, що буцімто має семитисячолітню історію¹⁶. З психологічної точки зору ці твердження можна трактувати як прояв національної меншовартості, викривлену форму протесту проти тези про бездержавність української нації, яка тривалий насаджувалася офіційною ідеологією СРСР і навіть в наші дні активно, жовчно і послідовно пропагується шовіністичними колами Російської Федерації та їх послідовниками в Україні.

Однією з причин широкої уваги до Трипільля є те, що багато елементів матеріальної і духовної культури українського етносу дійсно почало формуватися саме в трипільський час. Це в дещо емоційній формі відзначив відомий український вчений-історіософ В. Петров: «Немає сумнівів, — писав він з цього приводу, — уже в трипільський період Україна набуває певної суми характеристичних ознак, що лишаються властивою приналежністю за наших часів етнографічної культури українського

народу як народу хліборобського. Від трипільських часів і до наших часів протягом 5 тисяч років існує на Україні хліборобство й хлібороб плекає в своєму господарстві волів і мережить ярмо. В тих самих кліматичних і ландшафтних умовах, на берегах тих самих річок і на просторах тих самих плато, на масній чорноземлі, шляхом між золотавими ланами пшениці простують воли. Сивий дим здіймається вгору з хат, обмазаних глиною й розписаних смугами кольорових барв. Як і за часів Трипілля, так і досі жінка підмазує глиною долівку, розписує фарбами хату й піч. І при вході в хату висить зображення вічного дерева, в теперішній деформації — квітка в вазоні, мотив вишиванок, що сходить в своєму прототипі до Трипілля, коли його позначали малюнком на прясельцях»¹⁷. Однак місце і роль Трипілля в етнокультурній історії України з певних (як об'єктивних, так і суб'єктивних) причин досі не знайшли належного висвітлення в науковій літературі. Праці археологів, фахові інтереси яких лежать у площині вивчення Трипілля, тривалий час мали безсистемний характер і не давали цілісної картини цього унікального явища. То ж не дивно, що активізація пошуків витоків українства, до яких вдалися переважно літератори і краєзнавці-аматори, застала їх зненацька. Виявившись невідготовленими до полеміки зі своїми більш активними, хоч і менш освіченими, опонентами, представники академічної науки¹⁸ здебільшого обмежились запізнілими і доволі незграбними спробами роз'яснити свої позиції¹⁹. Поки що вони не дали належних результатів: дискусії довкола Трипільської культури не вщухають, супроводжуючись звинуваченнями політичного і навіть особистого характеру, які виплескуються на шпальти періодичної преси і час від часу з'являються на культурологічних сайтах Інтернету, озвучуються на радіо і телебаченні тощо.

Східними та південно-східними сусідами трипільських племен на різних етапах розвитку Трипілля були творці неолітичної Дніпро-Донецької й енеолітичної

Середньостогівсько-хвалинської історико-культурних спільностей, де виділяють окремі археологічні культури²⁰ (рис. 1). Ареал середньостогівських пам'яток обіймав порубіжжя степу і лісостепу Дніпровського Лівобережжя і степову смугу вздовж Нижнього Дніпра та Дону. Саме з їхніми творцями пов'язано одомашнення коня на теренах України²¹. В другій половині IV тис. до н. е. рухливі кінні загони скотарів-степовиків посилили тиск на осілих землеробів-трипільців, які пережили внутрішню кризу, викликану причинами екологічного характеру (встановлення посуш-

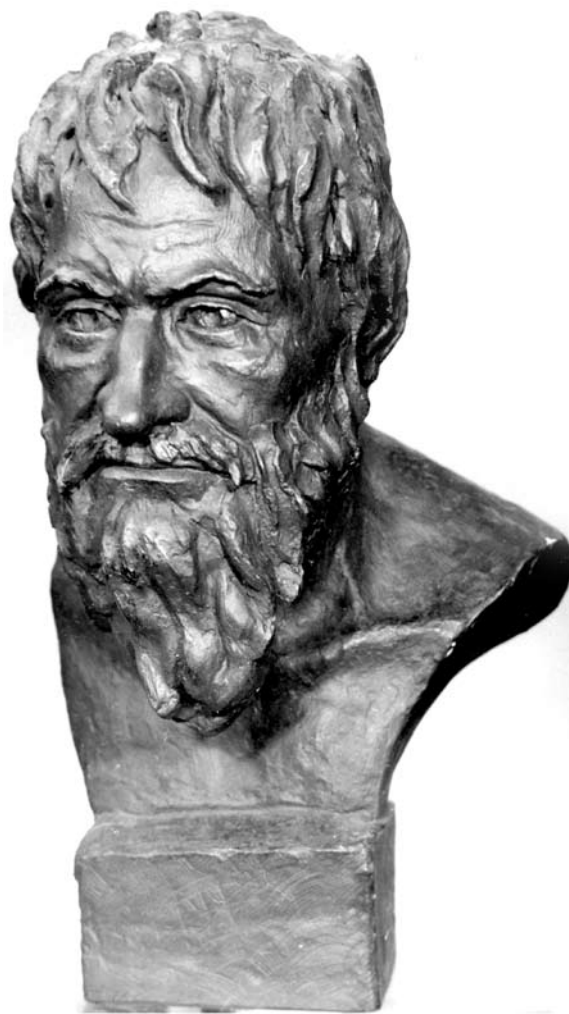

Рис. 1. Зовнішність чоловіка, похованого в могильнику Середньостогівської культури поблизу с. Олександрія (скульптурна антропологічна реконструкція Т. Сурніної)

ливого клімату, виснаження ґрунтів тощо). Одночасно між ними поглиблюються економічні і культурні взаємини: пізні трипільці перейняли в своїх сусідів курганний обряд поховання, звичай посипати тіла небіжчиків вохрою, шнуровий орнамент, яким прикрашали кераміку тощо. Їх засвідчують і дані антропологічних досліджень: вивчення кісткових решток людей з пізньотрипільського Вихватинського могильника, розташованого на березі Дністра, показало, що поховані тут чоловіки належали до грацильного давньосередземноморського типу, поширеного серед землеробської людності Балкан і Подунав'я, а жінки — масивного протоевропейського варіанту, притаманного скотарям Північного Причорномор'я²² (рис. 2). Це свідчить про те, що між носіями різних культурних традицій, що мешкали по сусідству, підтримувалися регулярні шлюбні стосунки. Наприкінці свого тривалого розвитку Трипільля розпалося на п'ять окремих культур, які зникають, не залишивши після себе переконливих ліній розвитку²³.

Подібні процеси впродовж енеолітичної доби відбувались і на польських землях. Важливі і незворотні зміни в економіці і суспільному устрої місцевих племен, що мали місце в цю історичну епоху, іноді називають «другою неолітичною революцією»²⁴. На початку IV тис. до н. е. тут поширилась Культура лійчатого посуду, ареал якої обіймав величезну територію від Нідерландів на заході до Волині на Сході, Південної Швеції на півночі і Чехії на півдні²⁵. Основу її комплексного господарства складало орне землеробство із застосуванням тяглової сили тварин. Творцям цієї культури вже було відомі колесо і чотириколісні вози, зображення одного з яких виявлено на керамічній посудині, знайденій в Броночіцах²⁶. У цьому відношенні вони просунулись далі трипільців, суходільні транспортні засоби яких склалися з саней, куди запрягали одного чи двох волів²⁷.

Цікаво, що на Волині племена Культури лійчатого посуду і Трипільської культури певний час обіймали суміжні регіони. На думку дослідників, відносини між ними здебільшого мали мирний характер: ареали цих історико-

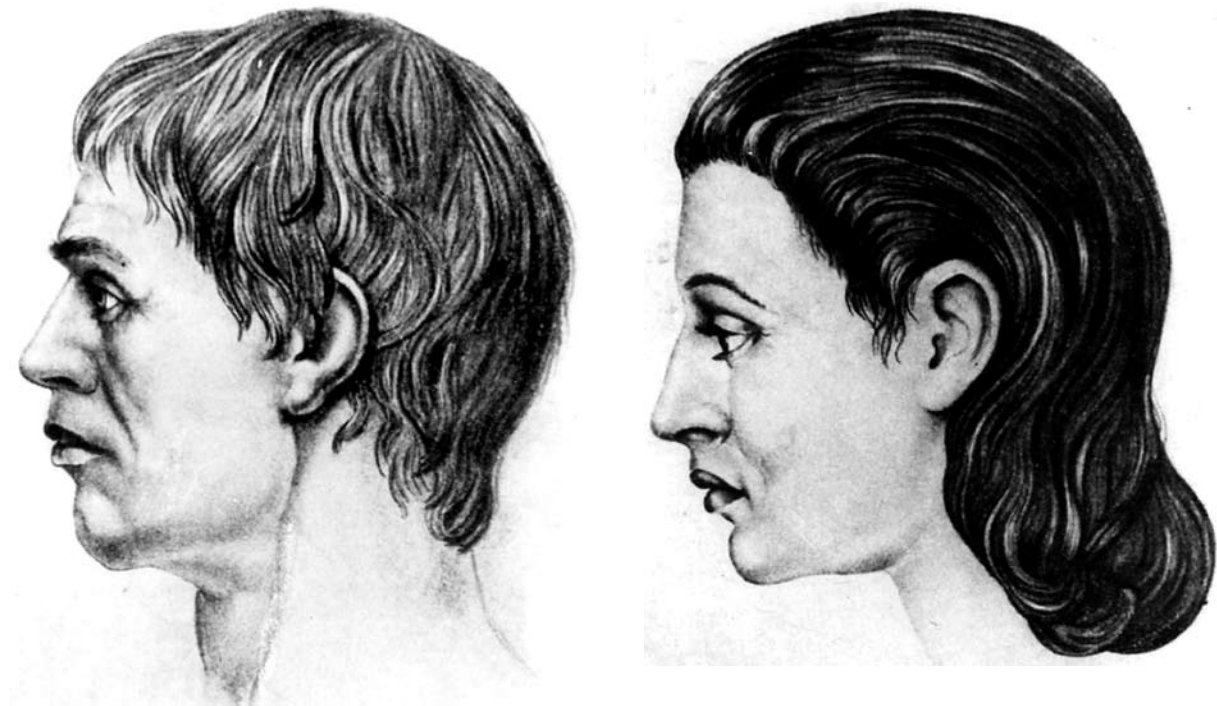

Рис. 2. Зовнішність чоловіка і жінки, похованих у могильнику Трипільської культури поблизу с. Вихватинці (графічна реконструкція М. Герасимова)

культурних спільностей були розділені своєрідною «буферною зоною» завширшки 40—50 км., де лише зрідка з'являлися короточасні поселення²⁸.

Наприкінці IV тис. до н. е. в Середній Європі поширилась скотарсько-землеробська Культура кулястих амфор, пам'ятки якої розташовані від Ельби на заході, Балтійського моря (між Ютландією та басейном Німану) на півночі, Волині та Поділля на Сході і Румунії на півдні²⁹. На поселеннях цієї культури досліджено залишки каркасно-стовпових жител, стіни яких обмазувалися глиною. Небіжчиків ховали в кам'яних гробницях чи ямах під курганами і в ґрунтових могильниках. Походження Культури кулястих амфор є дискусійним: деякі вчені вважають, що вона склалася на ґрунті місцевих, інші — енеолітичних культур Північного Причорномор'я³⁰.

«Неолітична революція» на теренах Європи хронологічно відповідала ранньому та пізньому етапові розвитку індоєвропейської прамови. За даними лінгвістики, лексичний фонд ранніх індоєвропейців включав назви домашніх тварин (кіз, овець, корів та свиней), знарядь праці, пов'язаних з мотичним, підсічним землеробством, інших господарчих предметів — човна, волокуші, керамічного посуду тощо, відповідаючи етапові співіснування привласнювальних форм господарювання з примітивним землеробством і скотарством³¹. На пізньому етапі словник індоєвропейської прамови поповнився новими поняттями, які відображають подальший розвиток відтворювальних форм господарства: до переліку одомашнених тварин додається кінь; з'являються слова, що свідчать про перехід до орного землеробства із застосуванням рала чи сохи, появу колісного транспорту, запряженого волами, оволодіння навичками обробки металів — міді, срібла, золота; утвердження патріархального суспільного устрою тощо³².

Пошуки «прабатьківщини» індоєвропейців перед розпадом їх спільності на окремі мовні групи і мови — а ними нині розмовляє переважна більшість європейської людності — ма-

ють давню і дуже складну історію. Її шукали і в Індії, і в Центральній Азії, і в різних регіонах Західної, Центральної та Східної Європи, і на Близькому Сході. Серед безлічі запропонованих версій можна виділити кілька найбільш аргументованих гіпотез.

Перше. Прабатьківщина індоєвропейців знаходилася між Рейном на заході, Північним і Балтійським морями на півночі, Альпами, Балканами і Чорним морем на півдні, Волго-Донських степах на сході, які в VI—V тис. до н. е. населяли масивні північні європеїди, що згодом просунулися в південно-східному напрямку. У V тис. до н. е. на ґрунті місцевих мезолітичних культур тут розвинулись неолітичні культури, творцями яких були носії слабо диференційованих носіїв індоєвропейської прамови (Ертеболле-Елербек, Лінійно-стрічкової кераміки, Трипільської, Курганних поховань басейнів Дніпра та Дону тощо)³³.

Друге. Найдавніші носії праіндоєвропейської мови населяли степову зону Північного Причорномор'я та Приазов'я, де в V тис. до н. е. на місцевій мезолітичній основі сформувалась Маріупольська культура, що входила до Дніпро-Донецької історико-культурної спільності неолітичної доби. Згодом у процесі розвитку відтворювального господарства в останній чверті V тис. — першій половині IV до н. е. тут виникла культура перших справжніх скотарів — Середньостогівська, з якою пов'язані перші міграції індоєвропейських племен у південно-західному та східному напрямках. Особливого розмаху вони набули у наступний історичний період, коли у східноєвропейських степах склалася Ямна курганна культура. Це й спричинило розпад праіндоєвропейської мови на окремі групи³⁴. У фаховій літературі цю гіпотезу часто називають «курганною».

Третє. Прабатьківщину індоєвропейців слід шукати на сході Малої Азії та на Вірменському нагір'ї, звідкіля наприкінці V тис. до н. е. племена цієї спільноти почали поширюватись у західні райони Анатолійського півострова, на Балкани і Південь Центральної Європи. Припускається також «кружний шлях»

частини прадавніх індоєвропейців у Європу довкола Каспійського моря через Центральну Азію³⁵. З цією гіпотезою певною мірою пере-гукується балканська версія, за якою найдавніші землероби — носії нерозчленованої індоєвропейської прамови спочатку переселилися з Малої Азії на Балкани, в VI–V тис. до н. е. розселилися у найвіддаленіших куточках Європи, започаткувавши формування окремих груп давніх і сучасних мов індоєвропейської мовної сім'ї³⁶.

Жодна з цих гіпотез не може вважатися доведеною за браком сукупності переконливих лінгвістичних, археологічних і антропологічних аргументів. Все ж найбільш обґрунтованою є перша з них, за якою до ареалу прабатьківщини сучасних індоєвропейських народів входили терени нинішньої України і Польщі.

Усі дослідники сходяться на тому, що «індоєвропеїзація» Європи, де б і коли вона не розпочалася, завершилася в епоху бронзи (кінець III — II тис. до н. е.), коли індоєвропейці майже повністю асимілювали давню неолітичну людність Західної, Центральної та Східної Європи. Останні доіндоєвропейські народи цих великих історико-географічних областей (наприклад, етруски) зникли в I тис. до н. е. Винятком є баски, мова яких вважається ізольованою і не піддається класифікації.

¹ Детально про це: Бунятян К. П. Давнє населення України. — К., 1999. — С. 91.

² Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. — К., 1999. — С. 179–180.

³ Piontek J., Marciniak A. Człowiek. Pierwsze cywilizacje // Wielka encyklopedia geografii świata. — Poznań, 1998. — Т. IX — С. 113.

⁴ Див.: Мелларт Дж. Археология Ближнего Востока. — М., 1982.

⁵ Котова Н. С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

⁶ Титов В. С. Культура линейно-ленчатой керамики // Археология Венгрии. — М., 1980. — С. 253–288; Marinescu–Bilcu S. Tirpești — from Prehistory to History in Eastern Romania // British Archeological Report International Series. — Oxford, 1981. — V. 107. — 187 p.

⁷ Бунятян К. П. Давнє населення... — С. 126.

⁸ Котова Н. С. Буго-Дністровська культура // Енциклопедія трипільської культури: В 2 т. — Т. 2. — К., 2004. — С. 72.

⁹ Piontek J., Marciniak A. Człowiek. Pierwsze cywilizacje... — S. 117.

¹⁰ http://pl.wikipedia.org/wiki/Prehistoria_ziem_polskich.

¹¹ Енциклопедія трипільської культури: В 2 т. — Т. 2. — К., 2004. — С. 580.

¹² Хвойко В. В. Каменный век Среднего Поднепровья. — Труды X Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 736–812.

¹³ Давня історія України: В 3 т. — Т. 1. Первісне суспільство. — К., 1997. — С. 243.

¹⁴ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2003. — С. 123–127.

¹⁵ Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські прото-міста // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 62–53.

¹⁶ Плачинда С. Коли постала держава Україна // Столиця. — 1997. — № 12 (57). — С. 10.

¹⁷ Петров В. Походження українського народу. — К., 1992. — С. 34.

¹⁸ Провідною археологічною інституцією України є Інститут археології Національної академії наук, де працює близько 100 науковців.

¹⁹ Див., наприклад: Залізник Л. Л. Про трипільців, семітів та нардепів-трипільців // Дзеркало тижня. — № 18/493. — 2004. — 15–21 трав.

²⁰ Давня історія України: В 3 т. — Т. 1. Первісне... — С. 168, 275.

²¹ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.

²² Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского Междуречья. — М., 1975. — С. 18.

²³ Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — С. 20.

²⁴ Piontek J., Marciniak A. Człowiek. Pierwsze cywilizacje... — S. 117.

²⁵ Див.: Kultura rócharuw lejuowatych // Wielka historia świata. — Stary i nowy świat. Od «rewolucji» neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego. — Kraków, 2005. — Т. 2 — С. 175–179.

²⁶ Kaczanowski P., Kozłowski J. Najdawniejsze dzieje ziem polskich // Wielka historia Polski. — Kraków, 1998. — Т. 1. — С. 117–123.

²⁷ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація... — С. 61.

²⁸ Давня історія України. — Т. 1 — С. 247.

²⁹ Див.: Kultura amfor kulistych // Wielka historia świata. — Т. 2. — С. 180–181.

³⁰ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. — М. — Т. 1. — С. 278–279; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // Свод археологических источников. — М., 1983.

³¹ Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 86.

³² Детальніше про це: Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тт. 1, 2. — Тбилиси, 1984.

³³ Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen. — Bonn, 1983; Makay J. A Neolithic Model of Indo-European Prehistory // The Journal of Indo-European Studies. — 1992 — Vol. 20. — № 3–4 тощо.

³⁴ Останні модифікації цієї гіпотези див.: Mallory J. P. In Search of Indo-Europeans. — London, 1989. Anthony D. W. The Archaeology of Indo-European

origins // The Journal of Indo-European Studies. — 1991. — Vol. 19. — № 3–4.

³⁵ Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Цитована праця.

³⁶ Renfrew C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. — London, 1987. Див також: Ренфрю К. Происхождение индоевропейских языков // В мире науки. — 1989. — № 2. — С. 72–81. Його ж: Разнообразие языков мира, распространение земледелия и индоевропейская проблема // Вестник Древней истории. — 1998. — № 3. — С. 112–121.

The author of this article examines the peculiarities of the final stage of the late Stone Age and accents attention on the problem of the Indo-European's origin.